

Sisa József

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI ROMANTIKUS KASTÉLYÉPÍTÉSZETHEZ

A hazai romantikus építészet mindezeideig a magyar művészettörténet kevésbé feldolgozott területe, ezen belül a korszak kastélyépítésze eddig – ha lehet – még inkább elkerülte a kutatás figyelmét. Az emlékek számbavétele sem történt még meg, a jelentősebb épületekről is csak szórványosak és esetlegesek adataink.

Jelen tanulmányunk célja hat nyugat-magyarországi megye, Fejér, Győr-Sopron, Komárom, Vas, Veszprém és Zala megye romantikus kastélyainak bemutatása és elemzése. A nagyobb kastélyokon kívül tárgyaljuk az említett országrész kúriáit, illetve néhány világot is. Bár ezek az emlékek kívül esnek a kastélyépítészet szorosan értelmezett műfaján, közös tartalmi és formai jegyek indokoltá teszik e három rokon épülettípus együttes vizsgálatát.

Minthogy tulajdonképpen ez az első kísérlet a hazai romantikus kastélyok egy viszonylag nagyobb csoportjának szisztematikusan áttekintésére, már az emlékek pusztán bemutatását, néhány velük kapcsolatos alapkérdés tisztázását, a tárgyalat alkotásának vázlatos összefüggésbe állítását is nyereségként könyvelhetjük el. Hiányosságai ugyancsak a vállalkozás ugyanezen jellegéből fakadnak: több kiegészítés lesz még szükséges, az sem kizárt, hogy egyes adatok némileg módosulni fognak, esetleg néhány további épülettel fog bővülni a bemutatandó emlékek köre. A kutatás előrehaladtával ez elemzés teljesebbé válhat, idővel nagyobb összefüggésekre derül majd fény.

NAGYSZABÁSÚ KASTÉLYOK

Vizsgálatunkat a nagyméretű, igényes külső és belső kialakítással rendelkező kastélyokkal kezdjük, amelyek a kor építészetében kulcsszerepet játszanak.

A későklasszicizmus emléke az *fehérvárcsurgói* (Fejér megye) Károlyi-kastély, egyes részleteiben azonban már a romantika szellemét idézi fel.

Magát a birtokot 1823-ban adta zálogba Perényi Imre Károlyi Györgynek, aki véglegesen 1853-ban szerezte meg az uradalmat.¹ A kastély építése 1844-ben kezdődött id. Heinrich Koch (1781–1861) bécsi építész tervei szerint, aki a Károlyi család más megbízásainak is leget tett.² A Bécsben élő Kochot Fehércsurgón Ybl Miklós képviselte; az építkezés vezetésén kívül, különösen a munkálatok késői szakaszában, számolhatunk a

fiatal építész önálló tervezői közreműködésével is.³ 1849-ből fennmaradt több számla, amelyeket a kastélyon dolgozó mesteremberek nyújtottak be; az elvégzett festő- és mázoló munkák között a torony és a kapusház kifestését is feltüntették,⁴ ami arra utal, hogy ekkor épületünk már készen állt.

Az U-alakú, cour d'honneurös, klasszicizáló architektúrájú kastély bal oldalszárnyában kapott helyet a kápolna, amely fölött egy körülbelül harminc méter magas torony emelkedik. Ezt a tornyot eredetileg felül mellvéddel és hangsúlyos sarokelemekkel látták el, amint ezt a korabeli ábrázolásokon láthatjuk.⁵ Ezzel a mellvédes-fiatornyos toronylezárással találkozunk a nagyhörccsökpusztai Anna-váron, amely nem sokkal később, 1852 és 1855 között épült Ybl tervei alapján; ez a rokon motívum is valószínűsíti Ybl tervezői közreműködését a fehérvárcsurgói kastélyon. A magas torony megbontja az épület szimmetriáját; ez a klasszicista kastélyokon egyébként szokatlan elem a romantikus épületek kedvelt motívuma lesz, a tornyok iránti előszeretet végigkíséri korszakunkat. Az épület jobb oldalszárnyának külső oldalán fémvázás-betétes, oszlopos veranda látható, amely mértéktartó, de gazdag kiképzése romantikus formanyelvet mutat.⁶

Az építtető, gróf Károlyi György (1802–1877) a reformkorban tevékeny politikus volt, Széchenyi barátja, a mérsékelt főrendi ellenzék tagja.⁷ Szimpátiájáért a szabadságharc ügye iránt 1849. aug. 11-én éppen fehérvárcsurgói birtokán vették őrizetbe és innen vitették Pestre.⁸ Csurgói kastélya a magyar későklasszicizmus egyik utolsó példája, kortárs a első nagy romantikus kastélyainknak.

A Szombathely közelében fekvő *Vépen* (Vas megye) nagyméretű, négyszöget bezáró, középkori eredetű várkastély állott,⁹ amelyet gróf Erdődy Sándor 1846–47-ben romantikus stílusban átalakíttatott.¹⁰ Az átépítés Johann Romano (1818–1882) bécsi építész tervei szerint történt, a munkálatokat ifj. Woita Donát vezette.

Az épületet fogazott mellvéddel látták el, kialakítása várszerű; ezt az angol nyelvű szakirodalomban „castellated”-nek nevezik. Korai emléke a hazai romantikus kastélyépítésznek, az 1848 előtti időből csak két másik nagyméretű, hasonló stílusú kastély ismeretes: az oroszvári (volt Moson vm.; Rusovce) Zichy-kastély (1841–44), melyet Franz Beer tervezett, valamint az Alois Pichl tervei alapján átépített nagyugróci (volt Bars vm.; Vel'ké Uherce) Keglevich-kastély (1845–50).¹¹

A Kálóztól délre fekvő *Nagyhörccsökpusztát* (Fejér megye, közigazgatásilag Kálózhoz tartozik) a szabadságharc előtti években gróf Zichy Ödön bírta.¹² (Zichy Jenő testvére volt, akit 1848. szept. 30-án Görgey Lórávnál felakasztattott.¹³) A korábban legelőnek használt terület¹⁴ Zichy Ödön unokatestvérének fia, Zichy Pál¹⁵ örökölte. A főúr Ybl Miklóst bízta meg az itt építendő kastély terveinek elkészítésével.¹⁶ A tervek és a költségvetés 1852-ben már megvoltak, további alaprajzi vázlatokon pedig az épületen dolgozó iparosok aláírásával feljegyzéseket találunk 1855 októberéből, amelyek a kastély elkészültére utalnak.¹⁷ Az épületen talán további módosítást is végeztek Weber Antal tervei alapján.¹⁸ A kastély az Anna-vár elnevezést kapta bizonyára Zichy Pál felesége, Kornis Anna neve után, akivel a főúr 1854-ben házasodott össze.

A hosszan elnyúló tömeget képező, bonyolult konfigurációjú kastély nagyrészt elpusztult; a fennmaradt alaprajzokat és archív fényképeket, valamint az Ybl Ervin által közölt tervrajzot összevetve megállapíthatjuk, hogy az épület elülső fő része kis módosítással az

eredeti elképzelés szerint valósult meg. Az Anna-várra jellemző a mozgalmas tömegkialakítás: a magas, fogazatos torony, laposszögű oromzattal lezárt, kiugró rizalitok, sokszögű fülkék változatos, aszimmetrikus egységet alkotnak; ugyanakkor a szögletes ki- és beugrások kubusos-mértánias jelleget kölcsönöznek az épületnek. A külső egységes gótizáló-romantikus részletképzést nyert. A belső földszintjén boltozott termek, nagyobb csarnokok helyezkedtek el, az emeleten kisebb helyiségek nyíltak.

A nagyhőrsöki Anna-vár eddigi ismereteink szerint az első nagyléptékű magyarországi romantikus kastély, amely nem korábbi épület felhasználásával készült, amelynek kialakítását tehát nem befolyásolta előtte itt álló kastély alaprajzi elrendezése, tömege, vagy részletformái. Ennek a ténynek is tudható be, hogy az Anna-vár szakít a barokk és klasszicista kastélyok ortodoxiájával, a főhomlokzat – középrizalit – oldalszárnyak sémáját a kötetlen változatossággal cseréli fel. Az épület egyike Ybl legsikerültebb romantikus alkotásainak, egyéniességben és kvalitásban későbbi, hasonló stílusban készült kastélyai (mint például a tápiósági, a fási vagy a zombolyai) sem múlják felül.

Vörösváron (volt Vas vm.; ma Rotenturm, Ausztria) korábban középkori eredetű kastély állott, az Erdődy család birtokába 1532-ben került.¹⁹ Az épületet rossz állapota miatt, esetleg csak részben, lebontották.²⁰ Az új, romantikus stílusú kastélyt Weber Antal építész tervezte, az épület 1862-re készült el.²¹ A munkákkal kapcsolatban egy múlt századi elbeszélő leírja, hogy a kastély „Wéber, az ismeretes pesti építész tervei szerint s felügyelete alatt épült, s csaknem kizárólag hazai iparosok szerelték fel. A gróf be is vésette mindnyájának nevét egy réztáblába, melyet a kápolnába a falhoz erősítettek, s melyen az is meg van említve, hogy a vörösvári község ingyen adta az építkezéshez a szükséges meszet.”²² Az igényes kialakítású kastély felszerelésében Lotz Károly festő, Weber Antal sógora is résztvett: az épület elkészülte után, 1863-ban az ajtók fölötti lunettákba vászonképeket festett, illetve Erdődy István budapesti palotájából a későbbiek folyamán több Lotz-kép került Vörösvárra.²³

A kastély alaprajza nagyjából szabályos négyzet, amelyhez hátul másik, keskeny épületrész kapcsolódott. A masszív főépület lehangsúlyosabb eleme a főhomlokzat bal sarkán emelkedő lapostetejű, háromemeletes torony, amelynek legfelső szintjét körbefutó loggia élénkíti. A jobb oldalrizalitot lépcsősen elhelyezett árkád koronázza, az épület közepén ötíves, felül kőrácsos árkád, fölötté az emeleten terasz látható.

Az épület megjelenésében a románkor és a velencei reneszánsz világát idézi, némi móros beütéssel. Ha egyáltalán be lehet sorolni valamelyik stílusáramlatba, a félköríves nyílások meghatározó jelenléte, a felidézett építészeti korok alapján talán leginkább a német nyelvterületen elterjedt „Rundbogenstil”-hez kapcsolhatjuk. Kvalitásos, invenciózus alkotás, a romantika korszakának egyik legeredetibb emléke. Jellegzetes, loggiás tornya igen hasonlít az ugyancsak Weber által épített galántai (Galanta) Eszterházy-kastély tornyához.

Az épületbe belépve boltozott, oszlopokkal tagolt, tágas előcsarnokba jutunk. A földszinten található a kastély kápolnája, az I. emeleten az ebédlőből lehet kijutni a balkonra. „(A vörösvári kastély) jellege a nagyszerűség. A szobák magasak, az arányok szélesek, a tagozatok diszítványai szintoly súlyosak, a mily gazdagok” – idézi fel a látottakat

Pulszky Ferenc. Leírása szerint a termekben különféle régiségeket és fegyvereket őriztek, a toronyban az értékes levéltár kapott helyet.²⁴

Az épülethez nagy angolkert és vadaskert csatlakozik, amely „több helyütt kilátást enged a körülfekvő hullámos völgyekre, melyeknek háttérét a láthatáron halványan kék-lő stájer havasok képezik” – írja Pulszky. „A parknak egyik fénypontja egy óriási hársfa. . . Nemkevésbé érdekes egy fenyves, hol a fák a kedvező talajban óriási magasságra egyenesen nyúlnak fel.”²⁵

A kastély a 20. században többször is gazdát cserélt. 1924-ben belseje nagyrészt kiégett, a hátsó épületrészt lebontották. Ma állapota rossz.

Az építtető, gróf Erdődy István (1813–1896)²⁶ apja halála után, 1859-ben jutott a vörösvári birtokhoz, tehát az építéshez nem sokkal az örökség megszerzése után kezdett. A főrendiház tagja volt, több magas rangot viselt.

Weber Antal (1823–1889),²⁷ a vörösvári kastély tervezője és kivitelezője Bécsben tanult építészet, az Akadémián Pietro Nobite tanítványa volt. A szabadságharc bukását követően elsősorban vidéken tevékenykedett, több kastély építését ill. átépítését hozzák kapcsolatba nevével (Vörösvár, Galánta, Sárosd, Gyöngyös stb.). 1867 után főleg Budapesten működött, nagyszámú alkotásait tartózkodó reneszánsz stílus jellemzi.

Mikospusztán (Vas megye, közigazgatásilag Mikosszéplakhoz tartozik) „ős időktől fogva. . . egy jókora, szálas tölgyes erdő s ennek közepén egy dús forrásokkal bővelkedő szép hegylejtő állott” – emlékezik meg a Vasárnapi Ujság egy 1866-os írása. „E helyet szemelte ki néhány évvel ezelőtt b.(áró) Mikos (Ede) építendő kastélya számára. Akadályt nem ismerő kitarással és szorgalommal, roppant földhordásokkal és nagy költségekkel, a soha nem lakott pusztá vadonban a legkellemesebb lakóhelyek egyikét varázsolta elő.”²⁸

Az elbeszélés szerint tehát az építést 1860 körülre tehetjük, a jelenlegi kastély helyén nem állt korábbi épület.²⁹

A kastély alaprajza szabálytalan U-alakú, az egyemeletes épületet magas nyeregtető zárja le. A kastélyépület két homlokzatra komponált: a főhomlokzatot bástyaszerűen kiképzett, háromszintes középrizalit uralja, amelynek földszintjéhez vasos, csúcsíves kiképzésű kocsibehajtó kapcsolódik; a hosszú baloldali szárny tagolt homlokzatát meredek, lépcsőzetes oromzatok élénkítik. A nyílások döntő többsége egyenes záródású, amelyeket szögletes, ún. Tudor-szemöldökpárkányok hangsúlyoznak.

Az épület bal szárnyához a későbbiekben földszintes pálmaházat toldottak, illetve annak végéhez gótizáló kápolna épült. A hátsó homlokzat egyik tornyán egykor magas toronysisak állt, amelyet tűzveszély miatt lebontottak.

A belső több nagyobb helyiséget foglal magába, mint az egykori biliárdterem, a tágas ebédlő, a dohányzó, a bálterem és a könyvtár. A főlépcsőház háromkarú korlátja vasból készült. A termeket táblás parketta, egyes helyeken mozaik burkolja, több ablakot színes üveg díszített. Figyelmet érdemelnek a csúcsíves betétű ajtók, valamint a kazettás, függődíszes famennyezetek. Talán az épülettel egyidősek az ebédlőben ma is látható, nagyméretű gótizáló tálalószekrények. A kastély „berendezése pazar fényű és építőjének nagy műízlésére vall. Drága faragott bútorai, nagymértékű régi és újabb festményei egész vagyont képviselnek. Faragott szárnyajtóinak minden egyes kilincse mintázott szobrászati munka” – számol be a belsőről egy múlt század végi leírás.³⁰

Az épülettel egyidőben alakították ki az impozáns méretű angolkertet is, amelyet magas kerítés vesz körül. A már idézett, 1866-ban megjelent cikk a parkot a következőképpen írja le: „A parkban ízléssel épült egyes pavillonok vannak; a kastély előtt szép vízeséssel egy nagy halastó terül el. Igen csinos alakban és czélszerűen vannak építve a park különböző helyein álló vadászlak, istállók és kertészlak.”³¹ Az említett kerti épületek a kastélyhoz hasonlóan romantikus stílusban, azzal egyidőben készültek, még a kert főkapuját is kétoldrólól valószínűleg kis gótikus építmények fogják közre.

Az egységes külső és belső kialakítású mikosdpusztai épület jelentős romantikus kastélyunk, amelyet tervezője több kortárs nyugat-európai (pl. német) kastélyhoz hasonló szinten – még ha különösebb egyéni invenció nélkül is – alkotott meg.³² Egyes vonásaiban az angolos „cottage”-építészet hatása mutatható ki (erről a tanulmányban később bővebben lesz szó), ugyancsak angolos ízü a függődíszes, kazettás mennyezet, bár formálása kissé száraz. A kastélyépület a hozzátartozó parkkal és a változatos kerti építményekkel viszont összességében olyan homogén együtttestet alkot, amely igen ritka a magyar romantikus építőművészetben.

A *martonvásári* (Fejér megye) Brunszvik-kastély eredeti romantikus formájában egyik elsődrendű emléke a korszak hazai építészetének.³³ A martonvásári birtokot Brunszvik József szerezte meg a 18. század második felében, és korábbi épületek felhasználásával 1773–1775-ben barokk stílusú kastélyt emelt. Ezt a kastélyt egy 1861-ben kiadott könyv litografált ábrázolásából ismerjük.³⁴ A barokk épületet Brunszvik Géza (1834–1899)³⁵ 1870 körül gótizáló stílusban kívül-belül átalakította.

Az egyemeletes barokk kastély elrendezése megváltozott formában tovább él a romantikus épületen. Ez különösen akkor nyilvánvaló, ha a kastély főhomlokzatát vizsgáljuk, amely inkább utal a korábbi állapotra: a középrizalit és az oldalrizalitok elhelyezkedése, sőt még a tengelyek száma is megegyezik az átalakítás előtt és után. Ami az épület tömegét illeti, a legszembeütőbb változás felül történt: a magas barokk tetőt, amelyet a rizalitokon manzárdos kiképzés tett hangsúlyosabbá, igen lapos nyeregterő váltotta fel, amivel az épület magassági és hosszúsági arányai döntő módon megváltoztak.

A főhomlokzat kialakítása viszonylag mértéktartó: szabályosan előreugró rizalitok és mérműves mellvéddel koronázott oldalszárnyak alkotnak egységet, amelynek része a gótizáló átalakítástól nem érintett barokk templom. A tóra néző hátsó homlokzat kialakítása mozgalmassabb, zsúfoltabb, a főpákányt a romantikus átalakítást követően szeszélyes vonalú, lőréses mellvéddel látták el. Ezen az oldalon emeltek képtár és műterem céljára egy festői hatású épületet gazdag mérműves lépcsőkoriáttal, csúcsíves loggiával, valamint az ívsorral alátámasztott főpákányon nagyléptékű, fiatornyos-lőréses mellvéddel.^{35a}

Harmónikus arányai, finom, fantáziadús részletei a martonvásári kastélyt a magyar romantikus kastélyépítészet egyik legszebb, legartisztikusabb alkotásává avatják. Formavilága alapján építését az 1870-es évek helyett inkább egy-két évtizeddel korábbra tennénk; elképzelhető, hogy a romantikus átépítés korábbi eredetű mintakönyv vagy mintalap felhasználásával készült. Elegancia, artisztikum, művészi kvalitás szempontjából a martonvásári épületet a magyarországi példák közül leginkább a parnói (volt Zemplén vm.; Parchovany) Andrassy-kastéllyal rokoníthatjuk.

A martonvásári épület belső kiképzése – a fennmaradt archív felvételek tanúsága szerint³⁶ – szintén igen gondos volt. A fölépcső a középrizalitban nyert elhelyezést. A laposan emelkedő kétkarú lépcső, amelyet öntöttvas korlát kísér, egyfajta galériát képez a lépcsőházban, a lépcsőház maga ugyanakkor egy nagy előtér, pontosabban intimebb hatású hall is. Ez a lépcsőház-hall közeli rokonságot mutat az angliai kastélyok lépcsőházával, a szigetországban az Erzsébet- és Jakab-kori udvarházaktól kezdve egészen a Gothic Revival híres rezidenciáiig számtalan hasonló megoldással találkozunk. A martonvásári lépcsőház gyakorlatilag két szintet összefogó nagy ablaka, amely párjával együtt a hátsó homlokzaton szokatlanságával szembeötlő, nem kevésbé angolos reminiscenciájú. A belső helyiségek asztalosmunkája szintén gótizáló kiképzésű, a szobák famennyezete kazettás.

A kastély képtárában értékes képgyűjteményt őriztek, amely mintegy 400 darabot számlált. Jelentős a kastély mögött elterülő, változatos részleteket mutató nagy angolkert, létesítése a romantikus átépítés előtti időszakra esik.³⁷

A kastély az átépítés után nem sokáig maradt a Brunszvik család birtokában, többszörös átalakításon is átesett. Brunszvik Géza 1893-ban több mint 2 millió forintért eladta az uradalmat József főhercegnek. Ezt követően a kastély elhagyatva, elhanyagoltan állt pár évig, amikor is 1896-ban tatarozták, javították és új berendezéssel látták el.³⁸ A főhomlokzat középrizalitján ekkor alakították ki az erkélyt: ehhez az emeleti részt levágták, amely így majdnem belesimul a homlokzat síkjába, és a főpárkányt koronázó mérnöves mellvéd-darabot áthelyezték, ez lett az erkély rácsa. A bal oldalrizalitot lapossá tették, nyílásait leegyszerűsítették. A martonvásári birtok hamarosan ismét gazdát cserélt, 1897-ben Dreher Jenő vette meg.³⁹ A 20. század elején a képtár épületét lebontották és a kastélyon további átalakításokat végeztek: a főhomlokzatról a kőrácsos mellvédet és a nagy vimpergát, a hátsó homlokzatról a kocsiáláhajtót eltávolították.

Nádasdladány (Fejér megye) korábban Ladány néven a Shmidigg család birtokában volt, a múlt század közepén került a nagymultú Nádasdy család tulajdonába.⁴⁰

Egy székesfehérvári hírlap 1873. márciusában jelenti be az újságot: „Egy monumentális épülettel ismét gazdagabb leendő megyénk. Ugyanis: Linczbauer István cs. kir. udvari műépítész terve után gf. Nádasdy Ferencz ő méltósága által Nádasd-Ladányon építtetni szándékozott nagyszerű kastély építésével ismert nevű helybeli építész, Hübner Nándor bízott meg, ki azt el is fogadta. Az, hogy helyben az újabb időben épült nagyszerű házak, valamint az állandó színház is művezetése alatt emelkedik, elég garancia a nádasdladányi kastély építkezésére.”⁴¹ A kastélyhoz készült három tervlap dátátlan, de Linczbauer körpecsétjét viseli, amelynek szövege a következő: „K. K. Hof-Architect Ritter St. von Linzbauer.”⁴² Az épület e tervek szerint valósult meg.

A kastély építését tehát 1873-tól számíthatjuk; 1876-ra az épület már állott,⁴³ 1878-ban a család levéltárát Agárdról ide szállították.⁴⁴

A további munkálatok még több évig elhúzódtak, bizonyára a tervező, Linczbauer halála (1880) szintén hátráltatta az épület teljes befejezését. A belső kiképzés Hauszmann Alajos (1847–1929), a később sokat foglalkoztatott eklektikus mester, műegyetemi tanár nevéhez fűződik. Önéletrajzában közreműködéséről így számol be: „az ún. Ősök terme, a rendkívül gazdag könyvtár és házikápolna részesültek [általam] művészi kialakításban.”⁴⁵ A könyvtárterem 1881-ben készült el,⁴⁶ a kastély kápolnáját pedig 1885-ben

szentelték fel;⁴⁷ ez utóbbi évszámot tekinthetjük az épület teljes elkészültének és berendezése évének.

A nagyszabású, reprezentatív hatást keltő kastély egyemeletes központi szárnyból és a főhomlokzathoz előlről merőlegesen kapcsolódó földszintes oldalszárnyból áll. Az épület mozgalmas tömege masszív bástyát, támpilléres kocsiáláhajtót, meredek oromzattal lezárt rizalitokat, hegyes tornyokat foglal magában, valóságos repertoárját adva a közép-korias elemeknek. A kissé száraz megfogalmazású, élesen metszett tagozatok a Tudor-kor világát idézik fel.

Az épület ma már részben elpusztult belsejét több részletes leírás⁴⁸ és archív felvétel⁴⁹ mutatja be. A földszinten kaptak helyet a nagyobb reprezentatív termek, mint a könyvtár, az ebédlő, az ősök csarnoka, a biliárdterem, a télikert, valamint a földszintes szárny végében a kápolna; az emeleten nyíltak a hálószobák és más kisebb helyiségek. A főkapun belépve az előcsarnokba jutunk, ahol „fehér karrarai márványba faragva – családi pantheonként – a Nádasdy-ősök legkiválóbbjainak mellszobrai fogadják a belépőt”.⁵⁰ A kastély legdíszesebb, legpazarabb kialakítású terme az ősök csarnoka, ahol a falakat a Nádasdy család történelmi nevezetességű tagjainak képe díszítette. A terem legfigyelemreméltóbb érdekessége a gazdagon kiképzett, ácsolt famennyezet, amely szabadon felfutó támíveivel és függő gyámjaival nyitott fedélszék érzetét kelti. Ez a megoldás Angliából terjedt el az európai kontinensen; klasszikus és a kortárs külföldön is jól ismert – bár kissé stilizált – példája a Sir Jeffrey Wyatville által 1823 és 1840 között újjáépített windsori kastély ún. Waterloo-terme. A terem nevét a falakon található festményekről kapta, amelyek a Napóleon-ellenes szövetség legkiemelkedőbb alakjait ábrázolják. Természetesen Angliában ez is helyi hagyományokra megy vissza, gondoljunk csak Hampton Court „Great Hall”-jának mesterművű nyitott fedélszékére, amelyet VIII. Henrik 1531 és 1536 között ácsoltatott, vagy akár szerényebb udvarházak nagy csarnokára.

Magyarországhoz közelebb is találkozunk a nádasdladányihoz hasonló, bár annál súlyosabb, gazdagabb nyitott fedélszék- és mennyezet-kialakítással: éspedig a Ferdinánd Miksa főherceg számára Trieszt mellett felépített Miramare kastély tróntermében. Az 1860-ban már álló épület belső kiképzését Julius Hofmann végezte.

E rövid kitérő után térjünk vissza a nádasdladányi kastélyhoz. Mint már említettük, az ősök termén kívül a könyvtárterem berendezését is Hauszmann Alajos tervezte. A család mintegy 25 000 kötetet számláló könyvtárát a falakat körben beborító csúcsíves stílusú üveges könyvszekrényekben helyezték el. (Később könyveket vittek át a kastély keleti tornyába is.) A többi termet igen változatos módon rendezték be: „Képviselve van itt minden stílus a nehéz ónémet faragású-bútoroktól a legtisztább francia különlegességig. Egyes termekben az olasz-, német-, francia renaissance bútorainak remekbe készült darabjaival találkozunk. . . hogy aztán megnyugodjék a szemünk az empire- és modern angol berendezésű bútorok tömörebb, egyszerűbb formáin”.⁵¹ Az épületben ezenkívül számos festményt és műtárgyat őriztek.

Említést érdemel a kastélyhoz kapcsolódó nagy kert is, amelyet az 1870-es években létesítettek.⁵² A nádasdladányi igen jelentős angolkert, amelyben a hazai növényfajták mellett sok egzotikus növény is helyet kapott. A parkban tavat is létrehoztak, rajta sziget, partján kis mesterséges vízesés volt; a fák közt grotto és más kerti építmények hú-

zódta meg. A századforduló után pár évvel született leírás⁵³ megemlékezik a szakemberről, aki a kert kialakítását irányította: Kálmán János, a korán elhunyt jeles főkertész. Talán nem érdektelen megemlíteni, hogy a nádasdladányi könyvtárban ekkor viszonylag frissen publikált kertészeti szakkönyvet is őriztek, éspedig Abel, Lothar: Garten-Architektur (Wien, 1876) c. művét.⁵⁴

A kastély építtetője és tulajdonosa, gróf Nádasdy Ferenc (1842–1907)⁵⁵ sokoldalú arisztokrata volt, aki magas rangjának megfelelő társadalmi funkciók betöltése mellett szenvedélyes vadász és nagy sportember volt, valamint gazdasági intézmények igazgatóságán is részt vállalt. Ő létesítette a Magyar Tudományos Akadémia irodalmi jellegű Nádasdy-alapítványát.

Linzbauer István lovag (1838–1880)⁵⁶, a tárgyaló kastély tervezője tanulmányait Bécsben végezte, az 1860-as évektől Pesten működött. Jelentősebb művei, mint a Haaspalota (1872), amely egykor a Vörösmarty téren állt, vagy a Dunaparton épült háromemeletes ház, (Bp. I. Bem rakpart 4.) amely gróf Andrássy Gyula számára készült (1875 körül), neoreneszánsz és neobarokk stílusban fogantak.

Hübner Nándor (1833–1886),⁵⁷ a nádasdladányi kastély kivitelezője, székesfehérvári építőmester volt. Mint ahogy a korábban idézett újsághír tanúsítja, több épület kivitelezési munkáit vezette Székesfehérváron, így például a városi színházét.

A nádasdladányi Nádasdy-kastély a nagyobb hazai romantikus kastélyok közül az egyik utolsó, vastagabb tömegformálásában, kissé száraz részleteiben az eklektika szellemét idézi. A hetvenes évek elejétől egyre-másra épülnek a nagy, gazdagon formált eklektikus kastélyok; az 1871-ben megkezdett, barokkosan hullámzó kernyesdi Kendeffy-kastély a Hátszeg völgyében, amely Lukse Fábri Béla tervei szerint épült,⁵⁸ vagy a német reneszánsz elemeket mutató Ybl-féle ókígyósi (ma Szabadkígyós, Békés m.) Wenckheim-kastély (1875–1879)⁵⁹ kortársai a nádasdladányi épületnek.

KISEBB KASTÉLYOK, KÚRIÁK

A továbbiakban először azon épületek csoportját tekintjük át, amelyek a romantika gótizáló-későközépkori modorában készültek, illetve átalakításuk vagy bővítésük gótizáló stílusban történt.

1840 körül épült Milkovich Zsigmond kúriája *Kisigmádon* (Komárom megye).⁶⁰ Az egyszerű, későklasszicista ízlésű építmény mellett magas, lőréses mellvéddel torony emelkedik, amely már a romantika felé mutat.

A *Mihályiban* (Győr-Sopron megye) álló Dőry-kastély⁶¹ helyén 15. századbeli udvarház emelkedett. 1567-ben egykorú források már castellumról, várkastélyról emlékeznek meg, amely várkastély négy saroktoronnyal és fallal körülvett udvarból, keleti oldalán egyemeletes lakóépületből állt. A 18. század közepe táján alakították ki a főhomlokzat szimmetrikus, középrizalitos formáját. Ez a négyzetes alaprajzú, középkori eredetű várkastély 1860-ban vagy az azt követő években került Dőry Miklós tulajdonába, aki ezután a homlokzatokat romantikus formában átépítette és a belsőben is radikális átalakítást végzett.⁶² 1969 és 1974 között korábbi épületrészek kibontásával ill. rekonstrukciójával

a kastélyt helyreállították, jelenleg a keletre néző főhomlokzat mutatja romantikus arculatát.

A lépcsőzetes oromzatú, nyolcszögű pillérekkel szegélyezett rizalit, amelyből Tudor-íves főkapu nyílik, valamint a kétoldalt húzódo, füles szemöldökpárkányokkal hangsúlyozott ablakok szerény, de finom kiképzésben részesültek.

A Mihályiban álló épülethez a *somlószőlősi* (Veszprém megye) Zichy-kastély mutat közelebbi rokonságot. Eredeti formájában a 18. században építették,⁶³ a múlt században a család oroszvári ágának a tulajdonában volt.⁶⁴ A kastély romantikus átalakítását, a stílusjegyek figyelembevételével, az 1850-es vagy 60-as évekre tehetjük. Az átépítést általában Zichy-Ferraris Emanuel (1808–1877) személyével, a pompás oroszvári kastély átépítőjével hozzák kapcsolatba.⁶⁵

Az egyemeletes kis kastély szabályos tömege egy bástyának kiképzett középrizalitból és két hegyes oromzattal lezárt oldalsó részből áll, baloldalt kapu csatlakozik hozzá. A főbejárat és a kapu Tudor-íves, a nyílásokat szakállas szemöldökpárkányok koronázzák. Mind a somlószőlősi, mind a mihályi épület angolos gótikájú, ám a Mihályiban látott finom részletképzéssel szemben itt a tagozatok szögletesebb, markánsabb formában jelennek meg.

Tordason (Fejér megye) eredetileg a Sajnovics család kis barokk kastélya állt,⁶⁶ amely a 19. század első felében már a Palocsay család birtokában volt.⁶⁷ A század közepe után Palocsay Horváth Ferdinántól a birtokot ifj. gróf Batthyány László vette meg,⁶⁸ aki az újonnan megszerzett uradalmon ezt követően romantikus kastélyát építtette.

Az épület mai formájában nem utal a korábbi barokk kastélyra, hacsaknem a szokatlan alaprajz nem tudható be az előtte itt álló épület felhasználásának; a hosszan elnyúló földszintes főépülethez a hátsó homlokzaton lépcsőzetesen mellékszárnnyak kapcsolódnak. A főhomlokzat hosszú sávját középen bástyás-lőréses szakasz tagolja; kétoldalt oromzatos rizalitokkal bontakozik ki a kastély. Az épület szerény összhatása ellenére bővelkedik változatos, artisztikusan formált részletekben.

Vétel útján a kastély 1875-ben Dreher Antal sörgyáros birtokába került, az 1940-es évekig a család tulajdonában volt.⁶⁹

A Gyermely mellett fekvő *Gyarmatpuszta* (Komárom megye) levéltári források szerint már a 18. században a Sándor család birtokában volt.⁷⁰ Az itt található nagy vadaskertben egy valószínűleg a barokk-korból származó kis vadászkastély állott.⁷¹ Az uradalom a múlt század derekán gróf Sándor Móric (1805–1878),⁷² a lovasbravúrijairól híres főnemes, neves vadász és sportember, a lótenyésztés előmozdítója tulajdonát képezte, aki az épületeket romantikus részletekkel látta el.

A négyzetes alaprajzú, egyemeletes kis kastély sarkain átlós irányban elforgatott rizalitok helyezkednek el, az épület megmozgatott, de szimmetrikus tömege barokkos jellegét megőrizte. Az átformálás során a főpárkányt lőréses mellvéd váltotta fel, az ablakokat szakállas szemöldökpárkánnyal látták el, a főhomlokzatra pedig vasszerkezetű erkély került. Egy századforduló utáni leírás arról tudósít, hogy „E kastélyban sok relikviát őriznek a híres gróf Sándor Móricz idejéből. Van itt számos érdekes festmény és metszet, gróf Sándor Móricz gazdag vadászfegyver-gyűjteménye, egyéb reá vonatkozó és tőle származó emlék, stb.”⁷³

Az épületet kevésbé szakszerűen 1950-ben renoválták, romantikus jellegétől részben megfosztották.⁷⁴

A gyarmatpusztai kis kastély egyike a korszak kisszámú, kifejezetten vadászat céljait szolgáló építményeinek. A romantikus vadászkastélyok legreprezentatívabb darabja Galgamácsán (Pest m.) épült 1869–1870-ben Ferenc József számára, Schultz Ferenc tervei alapján, Bergh Károly kivitelezésében.⁷⁵

A *zsennyei* (Vas megye) Bezerédj-udvarház története a középkorig nyúlik vissza.⁷⁶ A századok folyamán többször átépítették, mai formáját az 1867-es romantikus átalakításkor kapta. Az eredetileg latinkereszt alakú épületet hosszanti irányban megnyújtották és egy további keresztzárnyal bővítették, vagyis megkettőzték az eredeti keresztet, és a már álló épületrészt is átformálták romantikus ízlésben.

Az építkezés időpontját leolvashatjuk a falra helyezett kronosztichonról, melynek a szövege a következő: DVpLICaVIt CrVCeM Alexius de Bezeréd. Ebből azonban nemcsak az 1867-es építési évszám olvasható ki, hanem jelen esetben a felirat szó szerint érthető: Bezerédj Elek, az épület ura az átépítés terveit saját maga készítette, sőt a részletformákat is meghatározta.

Bezerédj Elek (1823–1894)⁷⁷ személyéről, illetve a birtokain történt építkezésekről unokája, Hertelendy Gáborné elbeszéléséből értesülünk.⁷⁸ Bezerédj Elek a bécsi Theresianumban tanult, Bécsben doktorált sub ausp. reg. Diplomáciai pályára készült, de 1848-ban beállt nemzetőrnek, és 1849 után nem szegődött császári szolgálatba. Ekkor tanult építészetet. Építési hajlamait csak apja, Bezerédj György halála után (1863) élhette ki. Bezerédj Eleknek fennmaradt egy kis vázlatfüzete, ebben tervrajzok találhatóak.⁷⁹

Az elbeszélő szerint Zsennyén nemcsak az udvarház átalakításának tervezte meg a legkisebb részleteit, hanem az építkezést is személyesen ellenőrizte.

A kétemeletes épületet lépcsőzetes oromzatok koronázzák, az ablak- és ajtónyílások felváltva csúcsívesek ill. egyenes záródásúak, a két külső ajtó gótikus faragású szárnyai művészi igényességről tanúskodnak. A szerény kis udvarház kissé egyenetlen megjelenése lakályossággal párosul. Az épülethez tölgyekben gazdag őspark tartozik.

Bezeréd (Zala megye) a Bezerédj család ősi birtoka volt, amelynek tulajdonjogát 1456-ban királyi okmány erősítette meg.⁸⁰ Bezerédj Elek a zsennyei kis kastély átalakítása után foghatott neki a bezerédi földszintes udvarház építésének, természetesen újfent saját tervei és részletrajzai alapján.

Az épületet eredetileg nem állandó lakhelynek szánták, mindössze egy nagyobb szobából és két kis szobából állt, az alagsorban mellékhelyiségekkel. Gondosan megtervezett részletei – mint a szegmensíves záródású, romantikus stílusú betétekkel ellátott faragott ajtó, vagy a sokszögű pilléreket koronázó dísz – igen közeli rokonságot mutat a zsennyei épület részletformáival, ezzel is bizonyítva ugyanazon tervező szerzőségét. A belső pácolt, barna tölgyfabútorai szintén Bezerédj Elek tervei nyomán készültek, a falra festve családi címerek voltak láthatók.

1894-ben, Bezerédj Elek halála után a házat fia, Adorján örökölte, aki ezt állandó lakásul választotta, és az épületet megtoldotta. A 20. században további módosítások történtek.

Répcelakon (Vas megye) a Radó család kúriája állt. Az eredeti épületet a 15. században emelték, 1867-ben romantikus stílusban átalakították.⁸¹ Az azóta lebontott földszintes épület romantikus köntösben is egyértelműen elárulta egykori tornácos-timpanonos klasszicista kúria-mivoltát. Főpárkányára körben végigvonuló lőréses mellvéd került, egyenes záródású ablakait szakállas szemöldökpárkányok koronázták.

Az építtető, Radó Kálmán (1844–1899)⁸² 1867-ben lett a sárvári járás szolgabírája, nyilván ez alkalomból határozta el ugyanebben az évben régi lakhelye felújítását.

Hasonló léptékű a múlt századi kis kastély *Táplánszentkereszten* (Vas megye). Az épület az Inkey család birtokában volt, majd az 1870-es években a Batthyányak tulajdonába került.⁸³

A több tömbből álló épületet sokszögű, lőrésekben végződő pillérek és szakállas szemöldökpárkányok díszítették, ezektől a romantikus elemektől később megfosztották, egy részét lebontották.

Érdemes nyomon követni a *Pusztaszentlászlón* (Zala megye) álló kis kúria sorsát. A múlt század derekán Oszterhueber (1868-tól Tarányi) József birtokában volt, aki Deák Klárát, Deák Ferenc nővérét vette feleségül.⁸⁴ Sógora, a nagy politikus a hatvanas években a nyarakat Pusztaszentlászlón töltötte,⁸⁵ ahol őt közügyekben a kor kiemelkedő személyiségei gyakran felkeresték, így például Wesselényi, Mikó Imre, Kemény Zsigmond, Andrássy Gyula, Pulszky Ferenc.⁸⁶ Egy látogató, aki 1867-ben ment el Deákhoz, futólag leírja a kúriát is, és egy kis rajzot közöl róla.⁸⁷ A földszintes, „ambitusos” épület gazdasági épületektől övezett egyszerű udvarház, itt kapott helyet Deák Ferenc „antique egyszerűséggel bútorozott” dolgozószobája.

Tarányi József halálát (1869) követően birtokait unokaöccse, Tarányi Ferenc örökölte. Az új tulajdonos bizonyára a birtok megszerzése után, tehát az 1870-es évek elején átalakíttatta a falusias épületet. A ház hosszú oldalához lőréses pillérekkel szegélyezett oromzatos részt, az épület végéhez további pilléreket toldottak. Így alakult át kis romantikus kastéllá az egykori szerény kúria, ám régi énjére emlékeztet letagadhatatlanul az arányában domináló, meredek nyeregvető.

A Tarányi család tulajdonában volt a Zalagyömrő melletti *Nyírlakpusztán* (Veszprém megye) álló nagyobb kastély is. Az L-alakú, egyemeletes épület a 17–18. században épült,⁸⁸ a múlt század második felében ezt is Tarányi Ferenc birtokolta,⁸⁹ akit a pusztaszentlászlói kúria átalakításával kapcsolatba hoztunk. A nyírlakpusztai kastély csak néhány romantikus részlettel bővült; az épület hangsúlyos, centrális pontján emelkedő, kétemeletes része mellé nyolcszögű, lőréses tornyot emeltek, az előtte elhelyezkedő kaput erődítésszerűen, kétoldalt csúcsíves fiáléval képezték ki, az ablakokat a szögletes szemöldökpárkánnyal tették hangsúlyosabbá, anélkül azonban, hogy az épület barokk jellegén változtattak volna.

Kisebb romantikus átalakításon esett át a *sitkei* (Vas megye) Batthyány-kastély is.⁹⁰ Ez a 18. századi épület aszimmetrikusan elhelyezett középrizalitját érintette, illetve néhány egyéb kisebb részlet is utal a módosításra. A kert gótizáló ízlésű kapuján az 1851-es évszám olvasható, ez bizonyára a romantikus átalakítás dátuma.

Genthon István topográfiaja szerint *Mosonszentmiklóson* (Győr-Sopron megye) egy 18. század közepén épült kastély állott, amelyet 1850 körül romantikus stílusban átala-

kítottak.⁹¹ Leírás és ábrázolás híján az épület építészeti nem értékelhető, a romantikus átalakítás körülményei is némileg ellentmondásosak.⁹²

Vályi András a helységgel kapcsolatban így emlékezik meg a 18. század legvégén: „... földes-ura gr. Zichy uraság. . . s négy tornyú fényes Váraival ékesítettik”.⁹³ A 19. század első évtizedeiben a birtok Zichy Károly (1779–1834), Moson vármegye főispánja tulajdonában volt,⁹⁴ az 1840-es évek közepén már báró Sina János a kastély ura.⁹⁵

Sina János Simon (1804–1869)⁹⁶ balkáni eredetű gazdag család sarja, Sina György bankár öccse; osztrák báróságát 1832-ben Magyarországra is kiterjesztették. Bizonyára magas társadalmi rangja bírta rá, hogy szerezzen egy „ősi” birtokot és a kor divatjának megfelelően átalakíttassa az ott álló kastélyt.

Egyeden (Győr-Sopron megye) a Festetics család kastélya állt,⁹⁷ amely a múlt század utolsó harmadában Egyedy Artúr birtokába került. Az épületet 1880 körül Egyedy Artúr nagyrészt lebontatta és gótizáló stílusban újjáépíttette.⁹⁸ A saroktornyos, mértéktartó formákat mutató épület ezek szerint igen késői példája a hazai romantikus kastélyépítészetnek, és utal arra, hogy a kastélyépítészet műfajában tartósabban meghonosodott a gótizáló-romantikus irányzat, mint a közületi épületek vagy a városi magánpaloták esetében.

Általában a romantikus kastélyok közt tartják számon az Eszterházyak többszörösen átalakított *sárosdi* (Fejér megye) kastélyát.

Az épület 18. századi eredetű,⁹⁹ nagy kertjét 1810 körül létesítették, ahol Eszterházy Imre szobrokat állíttatott.¹⁰⁰ Később a kastélyban lakott fia, László, majd az ő fia, ifj. gróf Eszterházy László.¹⁰¹ Károly János könyvéből tudjuk, hogy Eszterházy László még a régi, egyszerű kastélyban lakott, azonban „Ma már, új kastély áll a régi helyen, nagyobb, díszesebb, ifjú László gróf építette.”¹⁰² E megjegyzés alapján arra következtettünk, hogy az említett átépítés a múlt század utolsó évtizedeiben történt, ifj. gróf Eszterházy László ugyanis 1857-ben született. Ezt az elképzelést a szóbanforgó könyvben található fényképek is igazolják: a képeken ugyanis egy terjedelmes, egyes részeiben középkorias, de összességében eklektikus kastélyt látunk. A Weber Antallal foglalkozó irodalom¹⁰³ úgy tartja számon, hogy az 1860-as években Weber dolgozott az Eszterházyak számára a sárosdi kastélyon. A kastélyt a 20. században Möller István tervei szerint átépítették, gótizáló részleteitől teljesen megfosztották.¹⁰⁴

A legutóbbi átalakítást megelőző időből fennmaradt archív fényképek valóban ábrázolnak néhány olyan részletet – itt elsősorban a bejárat kiképzésére gondolunk –, amelyek származhattak az 1860-as évekből (lehet, hogy egy kisebb romantikus átalakítás már korábban lezajlott); ám az épület egészét inkább eklektikusnak tekintjük, amely ebben a formájában talán az 1880-as években alakult ki.

A gótizáló romantikához kapcsolódnak leginkább azok a sajátos épületek, amelyek a kortárs angliai „cottage”-ek mintájára készültek. A „cottage” tulajdonképpen kunyhót, vidéki nyaralót jelent; ebben a korban a „cottage”-építészet olyan építkezési módot jelöl meg, amelynek sajátosságai a belső terek változatos elrendezése, a sima külső falak, nagy, meredek háromszögű oromzatok, a fal síkjából kiugró és belső helyiségekhez kapcsolódó, nagyablakos fülkék, az ún. zárterkélyek, valamint az egyenes záródású szögletes Tudor-szemöldökpárkánnyal ellátott ablakok. Az angolos „cottage” az egész európai

kontinensen elterjedt volt, számtalan illusztrált angol kiadvány, majd ezek fordítása szolgált mintaképekül a külföldi építészeknek és megrendelőknek. Ezek hazánkba is eljutottak: Eötvös József „A falu jegyzője”-ben (1845) bemutatja Bántornyi Jakabot, akiben felismerhetjük a kor szellemesen lefestett angolmániás nemesét; Bántornyi Jakab, vagy ahogy ő maga jobban szereti, Bántornyi James, „Loudon’ encyclopedia of cottage architecture szerint tervezett angol emeletes ház”-at épített magának.¹⁰⁵ Az említett könyv¹⁰⁶ egyike a kor legnépszerűbb építészeti kiadványainak, amelyek a „cottage”- és villa-építészetet tárgyalják (Hitchcock a legjelentősebb ilyen jellegű műnek tartja¹⁰⁷); a múlt században több kiadást is megért.

Egyébként Eötvös véleménye cseppet sem kedvező erről az építkezési formáról: bírálja a szerinte erőltetett szabálytalanságot, a „kőszén égetésre épült kandalló”-t, a tűzveszélyes falépcsőt.

Hogy valójában ki használta, vagy használták-e egyáltalán ezt a mintakönyvet Magyarországon, nem tudjuk. Találtunk azonban a Festetics család keszthelyi levéltárából származó öt, 1855-ből datált kisméretű tervlapot, vagy inkább egyedileg rajzolt mintalapot, amelyeket William Burn, skót származású Londonban élő építész készített.¹⁰⁸ William Burn (1789–1870)¹⁰⁹ Robert Smirke, az angol klasszicizmus mesterének tanítványa volt, a 19. század derekán számtalan palota és udvarház épült tervei szerint Angliában és Skóciában. Fentemlített rajzai kisebb „cottage”-eket ábrázolnak, amelyek közül az építetőnek – jelen esetben a Festetics család valamelyik tagjának, aki a rajzokat megrendelte – ki kellett választania a neki tetsző változatot.

Hazánkban viszonylag ritka a „cottage”-modorú építkezés. A jelentősebb kastélyok közül több vonása is megjelenik a már tárgyalt mikosdpusztai épületen, pl. a nagy hegyes-szögű oromzatok és a zárterkély.

Nyugat-Magyarországon egymáshoz közel három épületet is találunk, amelyek ezt az irányzatot követik, eddigi tudásunk szerint hazánkban ez az egyetlen kisebb emlékcsoport képviseli tiszta formában a szóban forgó stílusáramlatot. A legkiemelkedőbb közülük a ma *Szombathelyhez tartozó bogáti* (Vas megye) Festetics-kastély. Eredetileg a Skerletz család kolonnádos, 19. század eleji épülete állt itt. Ezt „vásárolta meg 1856-ban gróf Festetics Dénes, aki 1860-ig jelenlegi alakjában felépíttette.”¹¹⁰ Az egyik oromzaton szélszélű volt látható, rajta az 1860-as évszám, az épület elkészülésének dátuma.

A szabálytalan alaprajzú és változatos tömegű épület rizalitjait fiatornyos, meredek oromzatok koronázzák, a sima falakat több zárterkély élénkíti, az egyenes záródású nyílásokat szögletes szemöldökpárkányok hangsúlyozzák. A bogáti kastély a magyarországi „cottage”-modorú építészet legkvalitásosabb példája.

Az épület földszintjén a nagyobb termek kaptak helyet, pl. a szalon, a biliárdzsoba, az ebédlő és a kápolna; az I. emeleten voltak a hálószobák és a fürdőszoba. A gazdagon bebútorozott szobák, a belső kiképzés stílusát tekintve független volt a külső angolos gótikájától, mindössze a kápolna az itt lévő oltárral mutatott gótizáló formákat. Az épülethez zárt fatornác és ehhez kis télikert kapcsolódott, mindkettő csücsíves kialakítású volt. – Hasonló, az épülethől megközelíthető télikerttel találkoztunk Vében és Nádasladányban is, ezek jól tükrözik a korabeli életforma igényeit.

A bogáti kastély mögött kisebb franciakert terült el, az egész együttest nagyobb angolkert ölelte körül.¹¹¹

Festetics Dénes (1813–1891)¹¹² mint császári kamarás és a főrendiház tagja működött. Bár többfelé voltak birtokai, állandó lakása Bogáton volt.

A bogátinál kisebb a *szelestei* (Vas megye) kastély. Tornyán az 1855-ös évszám látható, amely az építés dátuma. A kastély elkészültekor a birtok a Szentgyörgyi Horváth család birtokában volt.¹¹³

Az egyemeletes épület alaprajza viszonylag szabályos téglalap. A park felőli reprezentatívabb főhomlokzatot előreugró középrizalit tagolja, melyet hegyes oromzat koronáz. A többi, hegyes ormokkal díszített homlokzat síkban tartott. Az épület lehangsúlyosabb eleme a jobb hátsó sarokban emelkedő középkorias torony, amely robusztusságával eltér a kastély egészének nyugodt lakályosságától.

Később az épület Festetics Andor tulajdonába került, aki a kastély körül nagy, teraszos parkot létesített.¹¹⁴ Idővel a bal hátsó részt, amely eredetileg földszintes volt, egyemeletesre egészítették ki.

A mai *Püspökmolnáriban* (Vas megye) a Festetics család számára 1815-ben épült kastély.¹¹⁵ A század közepe után az épületet átalakították, az azt körülvevő parkot várfal-szerű kerítéssel kerítették körbe. A kerítés építésére vonatkozóan fennmaradt Feigl Adolf számtartó gróf Festetics Györgynek írt levele, amely az 1863. ápr. 3-i dátumot viseli:

„A Molnári angol kert falának átídomításáról készített Rajzra az Építésznek már most szüksége lévén — mély alázattal kéri a Vasvári uradalom tisztsege azon Rajznak kegyesen leendő kiküldését.”¹¹⁶

Kézenfekvő a feltevés, hogy az igényes kialakítású kerítés és a kastélyátalakítás egy időben, tehát az 1860-as évek elején készült, talán ugyanazon építész tervei szerint.

A kastély nagy négyszögletes tömböt képezett, sima falait hegyes oromzattal lezárt, enyhén előreugró rizalitok tagolták. Az oromzatokat, hasonlóan a bogáti kastélyhoz, fiatornyok díszítették. A homlokzatokat folyamatosan végighúzódo, szögletes szemöldök-párkány élénkítette. Az épületben 27 szoba kapott helyet, körülötte szép angolkert terült el.¹¹⁷ Az együttes külön érdekessége volt a sajátos kerítés, amelyet nagy lőréses bástyák, illetve ezekhez hasonló pillérek tagoltak.

A püspökmolnári kastélyt gróf Festetics László (1815–1883)¹¹⁸, cs. és kir. kamarás építtette át. Halála után leányára, Festetics Georginára és vejére, gróf Kinsky Zdenkóra szállt a birtok. 1925-ben a jó állapotban lévő kastélyt és a kertet eladták, majd az épületet lebontották, a park fáit kivágták, a földet felparcellázták.¹¹⁹

Egymástól mindössze néhány kilométerre fekszik Bakonyszentlászló és Gic; e helységekben két olyan kis kastély áll, amelynek arculatát meghatározza a félköríves záródású nyílások jelenléte. Ezt a románkort felidéző stílusáramlatot a németnyelvű szakirodalom „Rundbogenstil” néven szokta említeni; ez a tendencia Németországból eredt és nagyarányú elterjedésével ugyanott találkozunk.

Bakonyszentlászlóról (Veszprém megye) ezt írja Vályi András 1799-ben: „... földes Ura Gr. Eszterházy uraság. . . Az Uraságnak is szép épülettye, ’s nyári mulató helye van itten”.¹²⁰ Később az itt álló épület helyén, esetleg annak kis mértékű felhasználásával romantikus stílusban újabb kis kastély épült. Ez az 1850-es évek második felében történt,

ugyanis Rómer Flóris, mikor 1859 augusztusában itt járt, a látottakról a következőképen számolt be: „A gróf úrral átmentünk az urasági gróf Eszterházy Sándor – újonnan épült nyaralójába . . .”¹²¹

A földszintes épület főhomlokzatának középrizalitján három díszes szemöldökpárkánnyal lezárt félköríves záródású ablak húzódik, a középrészt felül összetett, lőréses pártázat koronázza. A hosszan hátranyúló épület bal oldalán további félköríves nyílások sorakoznak, a jobban tagolt jobb oldalhoz a későbbiekben alacsony raktáregyületet toldottak.

Rómer Flóris említi, hogy a házban gróf Eszterházy Sándor látta vendégül. Eszterházy Sándor (1810–1867)¹²² katonai pályát futott be: 1848–49-ben először a szabadságharcosok, majd az osztrákok oldalán harcolt, 1860-ban mint tábornoki őrnagy nyugdíjazták. Nőtlen volt, és Bakonyszentlászlón vele lakott bátyja, Imre (1808–1891), aki szintén katoná volt.

Gicen (Veszprém megye) található a Jankovich család földszintes kastélya, amely stílusjegyei alapján ugyancsak 1860- körül épülhetett.¹²³ A főhomlokzatot középen tompaszögű oromzattal lezárt rizalit, két szélről egy-egy torony tagolja. Ezen az elülső részen szemöldökpárkánnyal koronázott félköríves ablakok vonulnak végig. Az épület kiterjedt hátsó része többszörös átalakításon és bővítésen esett át.

A bakonyszentlászlói és a gici kastély két hasonló léptékű épület, amelyek az e műfajban egyébként kevésbé elterjedt „Rundbogenstil”-t képviselik. Megfigyelhetjük azt is, hogy mindkét épület középrizalitjának ablakait egymással hajszálpontosan megegyező, fűrészfogas, felül virágmotívummal díszített, gazdagon kialakított főköríves szemöldökpárkány hangsúlyozza. Mindez, valamint az a tény, hogy a két helységet mindössze körülbelül 10 km választja el egymástól, egyértelműen arra enged következtetni, hogy a két épület egyazon, bizonyára helybeli mester műve.

Szokatlan, egyéni megjelenésű a *Mogyorósbányán* (Komárom megye) álló kastély. A főkapu két oldalán egy-egy kőtábla látható, az egyik az 1829-es évszám alatt a Weissenberger név vehető ki, a másikon az 1864-es évszám alatt a Brzorád Rezső név látható. Ez úgy értelmezhető, miszerint a korábbi épületet Brzorád Rezső 1864-ben átépítette.¹²⁴

Az egyemeletes, U-alakú kastély keskeny udvart fog közre, ahová a bejárás hármaskapuzaton át történik. Az épület érdekessége a hátsó és a baloldali homlokzat, amelynek minden egyes tengelye külön széles falisávot alkot. Az ablakok az I. emeleten szegmensíves, a földszinten félköríves fülkében helyezkednek el, az I. emeleti ablakokat mellvédmezők díszítik.

VILLÁK

A városiasodás meggyorsulása magával vonta a vidéki nyaralók és a hasonló léptékű, többnyire zöldövezetben álló városi villák építését; hazánkban számuk a század közepétől kezdve egyre növekszik. A vizsgált országrész néhány ilyen jellegű emlékének ismertetésekor nem törekszünk teljességre: célunk mindössze pár sajátos, a műfaj jellegzetességeit magukon viselő épület bemutatása.

A *szombathelyi Bagolyvár* (Vas megye) várkastélyszerű villa a város határában. A villát Czvitkovits Károly építtette az 1840-es években, mely 1848-ban már állott. Állítólag egy

Amerikában élő rokonától kapta az épület tervét, valamint az elkészítéshez szükséges pénzt.¹²⁵

A domboldalon álló villa aszimmetrikus elrendezésű, megjelenését a tömegek változatosága jellemzi. Legmarkánsabb eleme a négyszögletes torony, a nyílások egyenes záródásúak ill. félkörívesek.

A kis kastély többször gazdát cserélt, néhányszor át is alakították. A legjelentősebb változtatás a toronyra helyezett kisebb hengeres toldás, valamint a tulajdonképpeni épület szintje alatt az oldalsó fronton az utcával párhuzamos építmény kiegészítése.

Czvitkovits Károly, a villa építője köznemes volt, Szombathely város polgára, aki 1848 előtt mint vármegyebiztos, 1863-ban mint szolgabíró tevékenykedett.¹²⁶

Az 1848-ban már álló „Bagolyvár” korai romantikus kastélyaink és kastélyszerű épületeink körébe tartozik. Jellegében rokonítható az ugyancsak viszonylag korán, 1847–48-ban épült tornyos, lovagvárszerű budai Frivaldszky-villával, amelyet Brein Ferenc tervezett.¹²⁷

Keszthelyen (Veszprém megye) épült egy kisebb villa (ma: Balaton utca 17. sz.), amely hasonlít az olyan „cottage”-ekhez, mint amelyet a korábban említett Burn-féle rajzok ábrázolnak. Az egyemeletes épület háromszögű oromfalaival, a kiugró fölkébe vágott nagy ablakkal szemelláthatóan ezt a típust képviseli. A nyárilak Hencz Antal (1838–1899) és Bergh Károly (1830?–1889) dunántúli építészek tervei alapján készült 1861-ben.¹²⁸

Nem kevésbé angolos Ranolder János veszprémi püspök villája *Csopakon* (Veszprém megye). A nyaraló 1860-ban készült¹²⁹ a főpap rokona, Szentirmay József tervei alapján.¹³⁰ A földszinten árkádsor húzódik végig, mely fölött emelkedik az épület szögletes, partázattal lezárt tömbje. A középrizalit sok apró mezőre osztott nagy ablakai, a Tudor-szemöldökpárkányok éppúgy, mint az egész épület szögletes dobozszerűsége angol előképekre megy vissza. A bal oldalszárny végén torony kapott helyet. A homlokzaton egykor szobrok álltak, az épület előtt szökőkút helyezkedett el.

Ranolder Nep. János (1806–1875)¹³¹ Pesten, Pécsen és a bécsi Augusztinumban végezte tanulmányait, az 1840-es évek elején beutazta egész Európát. 1849-ben veszprémi püspök lett. Mint főpap híres volt jótékonyágáról, ezenkívül több vallásos művet írt és adott ki, valamint számos építkezés patronálása fűződik nevéhez.

Szentirmay József (1871-ig Schornbeck v. Scharenbeck József¹³²) Randolder sógora volt. Eredetileg mérnöknek készült, majd Firenzébe került, ahol Markó Károlynál tanult rajzot és építészet.¹³³

Hazatérve a veszprémi püspöki uradalom igazgatója lett, 1874-ben „darvastói” előnévvel nemességet kapott.¹³⁴ A csopaki nyaraló mellett másik ismert alkotása a veszprémi angol kisasszonyok temploma és iskolája (1860).¹³⁵

Pilismaróton (Komárom megye) található Heckenast Gusztáv (1811–1878),¹³⁶ a magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem egyik legnagyobb alakjának kis villája. Valószínű, hogy az 1850-es évek első felében épült, ugyanis Fényes Elek 1857-es kiadású topográfiájában a következőket írja: „Pilis-Marót, . . . Heckenast Gusztáv úr csinos kéjlakával és kertjével”¹³⁷

Az egyemeletes épület középrizalitjának díszítése – a pillér- és oszlopfeljezetek, az oromzat díszítményei – az ismeretlen tervező rendkívüli eredetiségére vallanak. Ugyanakkor érdemes megfigyelni a középrész I. emeletén a fából ácsolt, fedett teraszt, amely elő-

reveti a később, különösen a századforduló környékén oly kedvelté váló faszerkezetes, lombfűrészdiszes tornácú tirolói házikók divatját. Tiroli-svájci ízű ácsolt szerkezettel találkozunk a tárgyalt korszak más emlékein is, például a korábban már említett galgamácsai királyi vadászkastély (1869–1870) hátsó homlokzatán.¹³⁸

Balatonfüred (Veszprém megye) fürdőhellyé történő kiépítését, magánvillák létesítését az tette lehetővé, hogy Simon Zsigmond, aki 1865-ben lett tihanyi apát, kieszközölte, hogy telkeket adhassanak el magánosoknak.¹³⁹ A nyaralók tömeges építése a rákövetkező években megindult.¹⁴⁰ A Döry család villája a rk. templom közelében 1869-ben épült.¹⁴¹

A kétemeletes villa középrizalitján főköríves nyílások foglalnak helyet, felül védőoromzat-szerű mellvéd koronázza, így az épület összességében romantikus összhatású; több részletében azonban már a reneszánsz stílusvilágát felidéző koraeklektikára utal.

Miután az emlékek sorát áttekintettük, alkalmunk nyílik pár általános észrevételt tenni a tárgyalt országrészre vonatkozóan, valamint néhány tanulságot levonni a hazai romantikus kastélyépítészetre vonatkozóan is.

Az első romantikus kastélyokkal az 1840-es években találkozunk (a gótizálás korábbi előzményei a protoromantika külön fejezetében tartoznak), igen jelentős kastélyok épültek még a 70-es években is, amikor a fővárosban már a koraeklektika egyeduralomra tett szert. Ebben az évtizedben készültek nagy eklektikus kastélyok is, de a romantikus formák szívósan tartották magukat a kastélyépítészeti műfajában, később nemegyszer majdnem észrevétlenül összenőve a neogótikus eklektikával. Az ízlésváltás tehát ezen a területen később és kevésbé éles formában zajlott le, illetve a gótizáló ízlés továbbra is inkább megmaradt a kastélyépítészetben, míg a városi építészetben a neoreneszánsz vált általánossá.

Feltűnő ugyanakkor a nagyszabású, építészettörténetileg jelentős romantikus kastélyok viszonylag csekély száma. Ha ezeket összevetjük az előző korszak, a klasszicizmus emlékeivel, könnyen észrevehető az építési kedv, ill. az építkezés céljait szolgáló anyagi erők elapadása. Ez bizonyára a szabadságharc utáni kedvezőtlen gazdasági és társadalmi viszonyokkal magyarázható. Ugyanakkor ez betudható annak is, hogy egyfajta telítettség lépett fel az előző korszak nagy kastélyépítései nyomán.

Érdeemes összehasonlítani a klasszicista és a romantikus kastélyok alaprajzi- és tömegelrendezésének néhány vonását. (Természetesen itt azokat a romantikus kastélyokat vesszük figyelembe, amelyek terjedelmük és kvalitásuk alapján a korszak sajátosságait legtisztábban képviselik, és korábban ott álló épület nem játszott döntő szerepet kialakításuknál.) Míg a klasszicizmusban tovább él a barokk U-alakú alaprajz, ill. kisebb épületeknél általános a szabályos négyszög alakú alaprajz, a romantikus kastélyok többnyire mozgalmasabb konfigurációt mutatnak. Ehhez kapcsolódik a tömegek megjelenésének kérdése: az előző korszakban a szimmetrikus épületrészek, vagy legalábbis egyes szárnyak azonos magasságúak voltak, a romantika korában a tömegek gyakran ésszerűtlennek tűnő ki- és beugrása, hirtelen szintváltozása figyelhető meg. Míg korábban az erős egységet egy-

egy kupola is ritkán bontja meg, a romantikában divatos lesz a sokszor aszimmetrikusan elhelyezett torony.

A torony gyakorlati haszna minimális, ellenben szimbolikus-heraldikus jellege annál szembetűnőbb: valóságos vagy fiktív jogfolytonosságra, mintegy az ősök keresésére, illetve az ősökre való hivatkozásra utal.¹⁴² Renate Wagner-Rieger azt is kimutatja, hogy érvényesül ez a gondolat az épületbelsőben: a termeket múzeumszerűen rendezik be, és ez gyakran egy nagy emlékcarnokban kulminál, mint például az ősök gelériája.¹⁴³ Erre jó példa a Nádasdyak nádasdladányi kastélya. Ez a hangsúlyozottan „őskereső”, vagy ősökkel hivatkozó feudális jelleg reakciója annak a folyamatnak, amely során a nemesség pozíciója megrendül, társadalmi súlya csökken. A nemesek a Habsburg-monarchiában 1848 óta már csak tulajdonosai, de nem urai birtokaiknak, a jobbágyfelszabadítással ugyanis kiváltságaik megszűntek. Történelmi szerepüket, előjogaikat próbálják mintegy igazolni a magasba emelkedő tornyokkal, az ősapák felsorakoztatásával.

Az épületek kialakításánál felhasznált formák többnyire gótikus-későközépkori eredetűek, a vizsgált országrész kastélyai döntő többségükben a gótizáló romantika stílusjegyeit viselik magukon, jóval kisebb a „Rundbogenstil” és más tendenciák szerepe. Az emlékek bemutatása során többször történt utalás angolos formákra, angol előképekre. Az angolos hatás a kastélyépítészetben erősebben érvényesül, mint a többi építészeti műfajban. Azonban kevés olyan szálát találunk, amely közvetlenül Angliába fut vissza, az a néhány mester, akiket az egyes épületekhez tudunk kapcsolni, az általános európai áramlatot követte; sem Ybl, sem Weber, sem Linzbauer például nem rendelkezett angol képzettséggel, mindhárman Bécsben tanultak építészetet, akárcsak legtöbb magyar kortársuk.

A kastélyépítészet a 20. századig a magyar művészet egyik legfontosabb ága. A romantika korában ezen emlékek szerepe még jelentősebb. A kastélyok jellegükből adódóan kötetlenebb, egyénibb módon épülhettek, mint a középületek vagy a városi lakóházak; mi sem természetesebb, hogy a stílus, amelynek épp a kötetlenség az egyik fő sajátossága, a kastélyépítészetben találta meg legadekvátabb megjelenési formáját. (Angliában például már több évtizeden át készültek gótizáló kastélyok és udvarházak, amikor ez a fajta építési mód betört a világi középítkezés területére.) Várkastélyszerű épületek városainkban is megjelennek, mint például a szekszárdi (Tolna m.) Augusz-ház vagy a komáromi (Komárom) tiszti pavilon; de jól érzékelteti a kastélyépítészet döntő hatását az a tény is, hogy ebben a korban számtalan lakó- és középület a korabeli kastélyok rekvizitumait, apróbb formai megoldásait átveszi és alkalmazza.

Rövidítések jegyzéke

BFL	= Budapest Főváros Levéltára
Fejér vármegye [kötet, évszám]	= KÁROLY János: Fejér vármegye története. Székesfehérvár.
FÉNYES dunántúli [kötet, évszám]	= FÉNYES Elek: Magyarország ismertetése statistikai, földiratis történelmi szempontból. I. Dunántúli kerület. Pest.

- FÉNYES geographiai = FÉNYES Elek: Magyarország geographiai szótára. Pest, 1851.
[kötet]
- FÉNYES statisztikai = FÉNYES Elek: Magyarországnak, 's a' hozzá kapcsolt tarto-
[kötet, évszám] mányoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. Pest.
- GENTHON 1959 = GENTHON István: Magyarország művészeti emlékei I. Dunántúl. Bp., 1959.
- KEMPELEN = KEMPELEN Béla: Magyar nemes családok. Bp.
[kötet, évszám]
- MNZs = Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv. Főrangú családok. Bp., 1888.
- NAGY = NAGY Iván: Magyarország családai czímerekkel és nemzék-
[kötet, évszám] rendi táblákkal. Pest.
- OL = Magyar Országos Levéltár
- OMF = Országos Műemléki Felügyelőség
- SZINNYEI = SZINNYEI József: Magyar írók élete és munkái. Bp.
[kötet, évszám]
- Vasvármegye = Dr. SZIKLAY János és Dr. BOROVSZKY Samu (szerk.): Ma-
gyarország vármegyéi és városai. Vasvármegye. Bp.,
MDCCCXCVIII. (1898).
- VU = „Vasárnapi Ujság”
- YBL 1956 = YBL Ervin: Ybl Miklós. Bp., 1956.

JEGYZETEK

¹ KÁROLYI L.: A nagy-károlyi gróf Károlyi család összes jószágainak birtoklási története, II. Bp., 1911. XXII., 126.

² Uo. p. 159. – KONDOR: Csurgó kastélya és vidéke. VU V. (1858) 171–173.

³ YBL 1956 15. – BFL: XV. 17. h. Ybl Miklós műépítész tervei, 2. tekercs; két datálatlan és szignálatlan részletrajz, az egyik a csurgói kastély biliárdtermének balusztrádjához. A 9. és 10. tekercs az Ybl-hagyatékban szintén a fehérvárcsurgói kastély részletrajzaiként vannak megjelölve, a tanulmányhoz történő anyaggyűjtés idején nem voltak hozzáférhetőek.

⁴ BFL: XIV. 13a. Ybl Miklós műépítész iratai. Vidéki építkezések.

⁵ VU V. (1858) 172. – „Az Ország Tükre” II. (1863) 249. – HUNFALVY J.–ROHBOCK L.: Magyarország és Erdély eredeti képekben, II. Darmstadt, 1860. 328. szemben.

⁶ YBL 1956. 120. említi, hogy 1851-ben ónöntvényeket küldtek Bécsből Csurgóra, Károlyi György címére. Feltehető, hogy a szóbanforgó veranda elemeit rendelte meg az építtető Bécsből.

⁷ Magyar Életrajzi Lexikon, I. Főszerk.: Kenyeres Á. Bp. 1967. 868.

⁸ Az Országos Magyar Gazdasági Egyesület emlékkönyve, III. Szerk.: Galgóczi K. Bp. 1883. 14.

⁹ A várkastély történetét lásd „Magyarország és a Nagvilág” V. (1900) július p. 3.

¹⁰ A romantikus átépítés történetét lásd SISA J.: A vépi volt Erdődy-kastély Vas megyében. „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 170–172.

¹¹ KOMÁRIK D.: A romantikus kastélyépítészet kezdetei Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” VII. (1975) 3–4. sz. 431–451.

¹² FÉNYES geographiai, II. 170.

¹³ Révai Nagy Lexikona, XIX. Bp., 1926. p. 676. – A köztudatban Zichy Jenő és Ödön személye nemegyszer összezserülődött.

- ¹⁴ Az Osztrák–Magyar Monarchia írásban és képekben, XIII. Magyarország, IV. Bp., 1896. 574.
- ¹⁵ NAGY, XII. 1865. 375–378, 394.
- ¹⁶ HUNFALVY–ROHBOCK 5. sz. jegyzetben i. m. 331. – YBL 1956. 31.
- ¹⁷ BFL: XV. 17. h. Ybl Miklós műépítész tervei, 14. tekercs; alaprajzi vázlatok 1855-ből keltezett feljegyzésekkel, valamint részletrajzok. – YBL 1956. 48. sz. képen közölt alaprajz és távlati rajz 1852-ből a rendezés és restaurálás alatt álló Ybl-hagyatékából még nem került elő.
- ¹⁸ Így tartja számon a Weber-irodalom: pl. „Pesti Hírlap” VIII. (1886) 310. sz. 8. – JAKABFFY F.: Weber Antal és művei: „Magyar Építőművészet” 1907. 11. sz. 3. – YBL E.: Weber Antal. „Építés- és Közlekedéstudományi Közlemények” I. (1957) 3–4. sz. 419.; stb.
- ¹⁹ A kastély teljes történetét részletesen tárgyalja az Österreichische Kunsttopographie Bd. XL. Die Kunstdenkmäler des politischen Bezirkes Obenwart. Wien, 1974. 421–424.
- ²⁰ AGUSTICH I.: Két kép Vas megyéből. VU XXIII. (1876) 3. sz. 38.
- ²¹ Uo. – Ybl E. 18. sz. jegyzetben i. m. 418. – Az osztrák topográfia (I. a 19. sz. jegyzetben i. m.) megemlíti, hogy az építető, gróf Erdődy István először Ybl Miklóst kérte fel a tervek elkészítésére, aki azonban nem fogadta el a megbízatást. A magyar szakirodalom erről nem tud (Ybl 1956 nem említi). Az osztrák mű az építkezést 1862–64-re teszi.
- ²² PULSZKY F.: Két magyar úri lak. „Fővárosi lapok” 1877. 731.
- ²³ YBL E.: Lotz Károly élete és művészete. Bp., 1938. 48, 49, 82–87; 1/a sz. kép.
- ²⁴ PULSZKY F.: 22. sz. jegyzetben i. m.
- ²⁵ Uo.
- ²⁶ MNZs p. 92. – KEMPELEN, III. 1912. 457–458.
- ²⁷ Lásd a 18. sz. jegyzetet.
- ²⁸ A mikosdi kastély (Zala- és Vasvármegye határán). VU XIII. (1866) 468–469.
- ²⁹ Dr. Gerő László az 1920-as és 30-as években többször is járt a mikosdpusztai kastélyban. Viszsaemlékezése szerint a kastély könyvtárában őrizték az épület szignálban eredeti terveit, amelyeket a hagyomány szerint bécsi építész készített. A tervrajzok a II. világháború után elpusztultak. (Dr. Gerő László szóbeli közlése, 1976. – „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 173.)
- ³⁰ Vasvármegye p. 66.
- ³¹ Lásd a 28. sz. jegyzetben i. m.
- ³² A mikosdpusztai kastély közeli rokonságot mutat pl. a herdringeni Fürstenberg-kastéllyal, amely a kölni dómépítő, E. F. Zwirner tervei alapján épült 1844–52 között. (MUMMENHOF, K. E.: Wasserburgen in Westfalen. 3. kiadás, h. n., 1968. 51, 61.; 128. sz. kép)
- ³³ A martonvásári kastélyról átfogóan: DOBOS J.: A martonvásári kastély. VU XLII. (1895) 257–258. – Delta: József Ágost főherceg úr otthona. „Székesfehérvár és Vidéke” XXIV. (1896) 58. sz. – Fejér vármegye, IV. 1901. 369–378. – GENTHON 1959. 192. – BALOGH A.: A martonvásári kastély és parkja. „Műemlékvédelem” X. (1966) 210–213. – B. (udai) A.: A martonvásári kastély helyreállítása. „Magyar Építőművészet” 1977/6. 50–55.
- ³⁴ KOTZ L.: Was ich erlebte! Was mir auffiel! Erinnerungen vermischten Inhaltes, III. Prag, 1861., címlappal szemben. A szerző rajzát Würbs ültette át litográfiába. – A litográfia egy példánya a Magyar Nemzeti Múzeum Történelmi Képcsarnokában található I. 9086 ltsz. alatt.
- ³⁵ KEMPELEN, II. 1911. 447.
- ³⁵ ³⁵ Az OMF fotótárában található (negatív nélkül) egy sorozat archív fénykép, melyeken látható az eredeti romantikus architektúra.
- ³⁶ „Szalon Ujság” VI. (1911) feb. 15. 13–18.
- ³⁷ ZÁDOR A.: Az angolkert Magyarországon. „Építés-Építészettudomány” V. (1973) 47.
- ³⁸ „Székesfehérvár és Vidéke” XXIV. (1896) 46. sz. – VU XLIII. (1896) 457–458.
- ³⁹ LENCSÉS F.: Martonvásár története. Bp., 1965. 35.
- ⁴⁰ Ladányról emlékezik meg, melynek főura Schmidigg, FÉNYES geographiai, III. 5. – FÉNYES dunántúli, I. 1865. 104, 142–143. már Nádasdy-birtokról beszél.
- ⁴¹ „Vértesalja” I. (1873) 8. sz.
- ⁴² OL: T. 5. Nádasdy csal. lvt. tervei; Linzbauer István eredeti tervei, 200: a pince alaprajza, 201: az I. emelet alaprajza, 202: a földszint alaprajza.

⁴³HORVÁTH J.: A nádasi gróf Nádasdy család nádasad-ladányi elsőszülöttségi könyvtárának története és ismertetése. Bp., 1889. 45.

⁴⁴KÁROLY J.: Oklevelek gróf Nádasdy Ferencz nádasad-ladányi levéltárából H. n., é. n. (Bp. 1879.) 4.

⁴⁵Hauszmann Alajos, életrajz. 1925. Kézirat a Magyar Építészeti Múzeumban. – Megemlékeznek Hauszmann közreműködéséről más, a könyvtárat leíró munkák is: HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45. – BALLAGI A.: A nádasad-ladányi könyvtár. „Magyar Könyv-Szemle” 1889. 316.

⁴⁶HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45.

⁴⁷Schematismus venerabilis cleri almae dioecesis Wesprimiensis . . . ad annum Domini MCMXVI. Wesprimii, 1916. 12.

⁴⁸HORVÁTH J. 43. jegyzetben i. m. 45–46. – Fejér vármegye, IV. 1904. 17–26. – SZEGHALMI GY.: Dunántúli megyék. Bp., 1939. 329–330.

⁴⁹„Szalon Újság” VI. (1901) 23. és 24. sz. 6–9. – Uo. XVI. (1911/12. sz. 2–6. – OMF fotóarchívuma: 23 348–23 370.

⁵⁰SZEGHALMI GY. 48. sz. jegyzetben i. m. 329.

⁵¹Uo. 330.

⁵²RAPAICS R.: Magyar kertek. Bp., é. n. 223.

⁵³Fejér vármegye, V. 1904. 17–34.

⁵⁴HORVÁTH J. 43. sz. jegyzetben i. m. 107.

⁵⁵SZINNYEI, IX. 1903. 493–495. hasáb.

⁵⁶VU XX. (1873) 320–321. – ÉBER–GOMBOSI: Művészeti Lexikon, II. Bp., 1935. 36. – ZAKARIÁS G. S.: Magyarország művészeti emlékei 3. Budapest, Bp., 1961. 25.

⁵⁷VU XXXIII. (1886) 177.

⁵⁸„Az Építési Ipar” V. (1881) 63, 93; a7. és 11. sz. melléklete.

⁵⁹YBL 1956. 73.; 137 és 138. sz. képek.

⁶⁰BOROVSKY S. (szerk.): Komárom vármegye és Komárom sz. kir. város. Bp., é. n. (1907) 75.; képe 68.

⁶¹CSATKAI E.: Sopron és környéke műemlékei. 2. kiad. Bp. 1956. 559. képek 558. – KOPPÁNY T.: A mihályi kastély helyreállítása. „Műemlékvédelem” XXI. (1977) 3. sz. 162–169.

⁶²KOPPÁNY T. előző jegyzetben i. m.-ben, 166. levéltári forrásokra hivatkozva 1860-ra teszi a tulajdonosváltást. FÉNYES dunántúli; I. 1865. 63. így emlékezik meg a várkastélyról: „jelenleg pedig a Fiáth család tulajdona.” Számolhatunk azonban azzal, hogy az adatok Fényeshez több éves késéssel jutottak el.

⁶³GENTHON 1959. 295.

⁶⁴FÉNYES statisztikai, I. 1836. 464. Zichy–Ferraris Ferencet említi; FÉNYES geographiai, IV. 156. Zichy Istvánról emlékezik meg; FÉNYES dunántúli, II. 1866. 239, 275. Zichy Manót (Emánuel) jelöli meg birtokosként.

⁶⁵Lásd a 63. sz. jegyz. – Az orszvári kastélyról l. a 11. sz. jegyzetben i. m.

⁶⁶GENTHON 1959. 396.

⁶⁷FÉNYES statisztikai, I. 1836. 100.

⁶⁸Fejér vármegye, V. 1904. 405. – FÉNYES geographiai, IV. 211. még Palocsay Horváth Ferdinándot jelöli meg tulajdonosként. FÉNYES dunántúli I. 1865. 122. már ifj. gróf Batthyány Lászlót.

⁶⁹WÜNSCHER F.: Tordas. Debrecen – Bp., 1943. 159.

⁷⁰OL: P 592. Sándor (Bia) csal. lvt. Tomus F., Fasc. I. 1–15. Gyarmat és Gyermel birtokjoga 1717–1760.

⁷¹Hogy a romantikus periódust megelőzően már állt, bizonyíték FÉNYES statisztikai, I. 1836. 170. említése.

⁷²Sándor Móricról: SZINNYEI, XII. 1908. 143–144. hasáb.

⁷³BOROVSKY S. 60. jegyzetben i. m. 70.

⁷⁴FERENCZY K.: Kastélyok felhasználásra és helyreállítása. In: Magyar Műemlékvédelem 1949–1959. Bp. 1960. 60.

- ⁷⁵RÓMER F.: A mácsai gim-les, mint királyi vadásztanya VU XVI. (1869) 381–382. – BOROVSZKY S. (szerk.): Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye. Bp., é. n. 68–69, képe 66.
- ⁷⁶Az épület romantikus átalakítás előtti történetét részletesen bemutatja KÁROLYI A.: A zsenyeyei Sennyeyi udvarház. „Vasi Szemle”XXV. (1971) 3. sz. 443–456.
- ⁷⁷JUHÁSZ I.: Szemelvények a Bezerédj-család történetéből (Genealogiai táblákkal). Bp., 1940. 29., I. és II. táblák.
- ⁷⁸Hertelendy Gáborné levélbeli közlése (1976. márc. 7.; 1977. nov. 6.)
- ⁷⁹Hertelendy Gáborné birtokában van Bezerédj Elek kis vázlatfüzete.
- ⁸⁰ÁLDÁSSY A.: Adalékok a Bezerédj-család történetéhez. Klny. a „Turul” 1929. évi XLIII. kötetéből, 3.
- ⁸¹Vasvármegye 88.
- ⁸²SZINNYEI, XI., 1906. 388. hasáb.
- ⁸³Vasvármegye 102, 104.
- ⁸⁴Az Oszterhauber (később Tarányi) családra vonatkozóan: „Nagy Iván Család-történeti Értesítő” III. (1901) 1–2. Füzet. 19–20. – KEMPELEN, X. 1931. 276.
- ⁸⁵Erről a helyi sajtó többször is beszámolt, pl.: „Zala-Somogyi Közlöny” II. (1863) 76. – Uo. V. (1866) 4. sz.
- ⁸⁶„Salon Ujság” VIII. (1903) 19. sz. 8. Uj. Fénykép a kúria átalakított formájáról.
- ⁸⁷HALÁSZ I.: Látogatás Deák Ferencnél Pusztá-Szent-Lászlón. In: Deák-album. Emlékkönyv. Bp. 1876. 19–23. A kúria képe 20.
- ⁸⁸GENTHON 1959. 434–435.
- ⁸⁹„Salon Ujság” VIII. (1903) 19. sz. 8.
- ⁹⁰Vasvármegye 57.
- ⁹¹GENTHON 1959. 208.
- ⁹²TSCHISCHKA, F.: Kunst und Altertum in dem österreichischen Kaiserstaate. Wien, 1836. 284. ezt írja a kastélyról: „Grosses prächtiges Schloss und Garten des Grafen Zichy, im neueren Baustyle.” – MAJOR P.: Moson megye monographiája, II. Magyar-Óvár, 1886. 150. így emlékezik meg: „Szt.-Miklós gr. Zichy-család birtoka. Ez utóbbi helyen néhány év előtt lett az urilak a kor kívánalmaihoz alkalmazottan kiépítve.”
- ⁹³VÁLYI A.: Magyarországnak leírása, III. Buda, 1799, 389.
- ⁹⁴NAGY, XII. 1865. 377, 394.
- ⁹⁵FÉNYES E.: Magyarország leírása, II. Pest, 1847. 14.
- ⁹⁶WURZBACH, C.: Biographisches Lexikon des Kaiserthums Oesterreich, XXXIV. Wien, 1877. 355–356. – KEMPELEN, IX. 1915. 373.
- ⁹⁷A Festetics-kastély utolsó említésével FLEISSIG, M. K.: Heimatkunde für die Schuljugend des Oedenburger Komitates. Oedenburg, 1872. 40. találkozunk.
- ⁹⁸CSATKAI E. 61. jegyzetben i. m. 488. – GENTHON 1959. 78
- ⁹⁹GENTHON 1959. 286.
- ¹⁰⁰KUNITS, M.: Topographische Beschreibungen des Königreichs Ungarn und seiner einverleibten Provinzen, I. Pest, 1824. 94–95.
- ¹⁰¹Az Eszterházy családról: ESZTERHÁZY J.: Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Bp., 1901. 211, 213, 214, X. sz. tábla
- ¹⁰²Fejér vármegye, V., 1904. 260., az épület képe 261, 263.
- ¹⁰³L. a 18. sz. jegyzetet.
- ¹⁰⁴YBL E. 18. sz. jegyzetben i. m. 418–419.
- ¹⁰⁵EÖTVÖS J.: A falu jegyzője, I. Pest, 1845. 233.
- ¹⁰⁶LOUDON, J. C.: Encyclopaedia of Cottage, Farm and Villa Architecture and Furniture. London, 1833.
- ¹⁰⁷HITCHCOCK, H-R.: Architecture: Nineteenth and Twentieth Centuries. 2. kiad. Harmondsworth, 1963. 445.
- ¹⁰⁸OL: T3. A Festetics csal. lvt. terve. VI. Téka, 513/1–5.

¹⁰⁹William Burnröl: THIEME–BECKER: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler V. Leipzig, 1911. 264. – The Dictionary of National Biography. Founded in 1882 by George Smith. From the Earliest Times to 1900. Reprinted 1963–1964. III. London, 378–379.

¹¹⁰Vasvármegye 23.

¹¹¹A bogáti kastély leírását Koroknay István elbeszélése (1979) nyomán ismertettük.

¹¹²MNZs 112. – KEMPELEN, IV. 1912. 118.

¹¹³Ezt a családot jelöli meg tulajdonosnak FÉNYES geographiai, IV. 93., ill. FÉNYES dunántúli, II. 1866. 160.

¹¹⁴F. SZABÓ G. (szerk.): Vas vármegye, 1931–32. Bp., é. n. 235.

¹¹⁵Vasvármegye 67.

¹¹⁶OL: P 250. A Festetics csal. keszthelyi lvt. VIII. Festetics II. György iratai 3. Hozzáintézett levelek.

¹¹⁷L. a 114. sz. jegyzetben i. m. 478.

¹¹⁸MNZs 109. – KEMPELEN, IV. 1912. 117–118.

¹¹⁹L. a 114. sz. jegyzetben i. m. 478.

¹²⁰VÁLYI A. 93. sz. jegyzetben i. m., III. 1799. 377.

¹²¹RÓMER F.: A Bakony, természetrajzi és régészeti vázlata. Győr, 1860. 109.

¹²²ESZTERHÁZY J. 101. sz. jegyzetben i. m. 213., X. tábla.

¹²³GENTHON 1959. 105.

¹²⁴BOROVSKY S. (szerk.): Esztergom vármegye. Bp., é. n. (1910) 30. azt olvashatjuk, hogy „A helybeli kastélyt 1862-ben Brzorar (!) Rezső építtette, jelenleg Schelzenlechner Borbála tulajdona.”

¹²⁵BODÁNYI Ö.: Szombathely város fejlődése 1895–1910-ig és műszaki létesítményei. Kiny. az „Építő Ipar” 1910-i évfolyamából. Az írásban említett Wälder-féle építkezés nem valósult meg. – A kézikönyvek és utikalauzok általában sommásan megjegyzik, hogy a Bagolyvárat Czvitkovits Károly 1851-ben építtette. Ennél hitelt érdemlőbb Bogdányi Ödön, Szombathely egykori főmérnökének fentemlített beszámolója, amely több adattal is szolgál.

¹²⁶BALOGH GY.: Vasvármegye nemes családjai. Szombathely, 1901. 28.

¹²⁷KOMÁRIK D.: Brein Ferenc és a pesti Brein-család. „Építés-Építészettudomány” IV. (1973) 1–2. sz. 200–203.

¹²⁸RÁTH K.: Egy kéjlek Keszthelyen. VU IX. (1862) 232, képe 233.

¹²⁹JANCSIK E.: Kirándulások hazánkban. I. Füzet. Dunántúli tájrajzok. Pest, 1863. – ugyanez az írás megjelent: VU X. (1863) 317. a nyaraló képe ui.

¹³⁰DORNYAI B.–VIGYÁZÓ J.: Balaton és környéke részletes kalauza. Bp. 1934. 128. Itt leírást is találunk az épület akkori állapotáról. – RADNÓTI A.–GERŐ L.: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. 65.

¹³¹VU IV. (1857) 429–430. – Idősb KÁKAY Aranyos: Ujabb árny- és fényképek. Pest, 1866. 160. – VU XXII. (1875) 305–306. – SZINNYEI, XI. 1906. 542–545. hasáb.

¹³²„Zala-Somogyi Közlöny” X. (1871) 7. sz. hírt ad arról, hogy „Scharenbeck József veszprémi lakós Szentirmaira változtatta nevét.”

¹³³EÖTVÖS K.: Utazás a Balaton körül. 5. kiadás. Bp., MDCCCXVIII. (1908). II. köt. 111–126. Erre a műre Dr. Vargha László hívta fel a figyelmemet.

¹³⁴KEMPELEN, X. 1931. 134.

¹³⁵VU VIII. (1861) 569–570. – GENTHON 1959. 445.

¹³⁶Révai Nagy Lexikona, IX. 1913. 649.

¹³⁷FÉNYES E.: Az ausztriai birodalom statistikája és földrajzi leírása, II. Pest, 1857. 273–274.

¹³⁸A kastély ma már nem áll. Archív fényképét l. „Salon Újság” IX. (1904) 6. sz. 4, 5.

¹³⁹Balaton-Füred hajdan és most. VU XXVI. (1879) 462.

¹⁴⁰„Zala-Somogyi Közlöny” VI. (1867) 11. sz.

¹⁴¹Balaton és vidéke. Eggenberger-féle utikönyvek III–IV. Bp. é. n. (1909) 102. – LIPTÁK G.–ZÁKONYI F.: Balatonfüred. Veszprém, 1956. 103. – GENTHON 1959. 25.

¹⁴²A torony szerepéről l. MOJZER M.: Torony, kupola, kolonnád. Bp. 1971.

¹⁴³WAGNER–RIEGER, R.: Romantik und Historismus. In: Wagner–Rieger, R. – Krause, W. (Ed.): Historismus und Schlossbau. München, 1975. 11–18.

